

ТУРАЎСКАЕ ЕВАНГЕЛЛЕ — самая старажытная кніга Беларусі

Беларусь мае шматвяковыя традыцыі кніжнай культуры. Яшчэ ў XI–XII стст. у манастырскіх скрыпторыях на беларускіх землях перапісваліся кнігі. А больш ранніх кірылічных кніг, чым кнігі XI ст., усходнеславянскі свет не ведае. Найбольш старажытнай беларускай кнігай, якая збераглася да нашага часу, лічыцца Тураўскае Евангелле XI ст.

Тураўскае Евангелле было адшукана ў 1865 г. у Тураве падчас археаграфічнай экспедыцыі, арганізаванай Віленскай навучальнай акругай. З таго часу з'явілася нямала навуковых даследаванняў, якія разглядалі тыя ці іншыя асаблівасці гэтага кніжнага помніка. Аднак дагэтуль не існавала больш ці менш поўнай абагульняючай працы, у якой былі б прадстаўлены асноўныя звесткі пра Тураўскае Евангелле. Што здзіўляе, улічваючы яго статус як самага старажытнага, а таму надзвычай каштоўнага кніжнага помніка Беларусі. Больш за тое, у шматлікіх, збольшага папулярных, публікацыях прысутнічае вялікая колькасць памылак і недакладных звестак. Нават такая, здавалася б, лёгкая для ўдакладнення характарыстыка старажытнага рукапісу, як яго памеры, даецца рознымі аўтарамі зусім па-рознаму. Напрыклад, "Зводны каталог славяна-рускіх рукапісных кніг..." вызначае памер аркуша Тураўскага Евангелля ў 21,0×16,2-16,4 см¹. У папулярным нарысе А.Бутэвіча прыведзены іншыя даныя — 20,5×26,5 см². Артыкул з электроннай

энцыклапедыі Вікіпедыя сцвярджае, што памеры аркушаў помніка наступныя: 22,2×17,8 см³.

Такія супярэчлівыя звесткі могуць быць толькі вынікам дрэннага знаёмства з самім помнікам. Як сведчыць ліст выкарыстання Тураўскага Евангелля ў Бібліятэцы Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, магчымасць на ўласныя вочы пазнаёміцца з унікальным рукапісам мела невялікая колькасць даследчыкаў. Таму, нягледзячы на сваю выключную значнасць, Тураўскае Евангелле дасюль застаецца малавядомым кніжным помнікам і не даследавана ў поўнай меры.

Хочацца спадзявацца, што апошняе факсімільнае выданне старажытнага рукапісу, падрыхтаванае Нацыянальнай бібліятэкай Беларусі⁴, якое нядаўна выйшла ў Мінску ў суправаджэнні кароткіх навуковых даследаванняў, здолее часткова прыадкрыць для даследчыкаў і ўсіх зацікаўленых таямніцу гэтага помніка. Упэўнены, што ў бліжэйшы час з'явіцца новыя навуковыя даследаванні, якія раскрываюць неведомыя старонкі гісторыі стварэння і бы-

СУША Аляксандр Аляксандравіч.

Намеснік дырэктара па навуковай рабоце і выдавецкай дзейнасці Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, старшыня Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў, кандыдат культуралогіі. Нарадзіўся ў 1982 г. у г. Мінск. У 2005 г. закончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў па спецыяльнасці "культуралогія", у 2007 г. — Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, у 2008 г. — аспірантуру БДУ культуры і мастацтваў. У 2009 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю па тэме "Культурная спадчына грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі ў кантэксце дыхатаміі "Усход—Захад". Займаецца вывучэннем гісторыі кніжнай культуры Беларусі, працэсаў фарміравання і выкарыстання культурнай спадчыны, пытанняў міжкультурнага ўзаемадзеяння. Аўтар больш за 250 навуковых публікацый, складальнік шэрагу друкаваных і электронных выданняў па пытаннях культуры Беларусі. Ініцыятар і каардынатар факсімільнага ўзнаўлення многіх кніжных помнікаў.

ШАНХЪОВЕЦА · АЗЪНМЪДЪВОМЪ
НОЖАЩЕ КЪТО КЪНДЕТЪ СПСЕТЕС
КЪНДЕТЪ · НИЗДЕТЪ · И ПЖИТЪ
ОБРАЩЕТЪ ·

ЖЪПАТЪКЪ · Е · И · Е · Е · КА

ѠНОАНА · ГЛАВА · 2 · С ·
ЕГЪ · КЪПРОШЬДЪШНИМЪКЪНН
МОУНЮДОМЪ · СЕГОРАДИМЛЮЩЪ ЛЮБ
ТЪ · ИКОАЦЪ ПОЛАГАЖЪ ДШЖМОЖЪ ДАИ
КЪПРОНИМОУЖ · НИКЪТОЖЕКЪЦЪМ
ТЪИЕАѠЛЕНЕ · ИЪАЦЪ ПОЛАГАЖЪ СЕК
ОКАДОУЪКОИЛАДЪ · ПОЛОЖИТИЖЪ НО
КЛАСТЪИЛАМЪШАКЪПРОИЖАТЪИЖ · Е
ЖЪДАНОБЪДЪПРОИЖАТЪБОЩАМОЮГО
ОДШКРАЖЕПАКЪИЪИСТЪ · КЪНЮДЕН
ЖЪ · ТАКОКЪРАДЕН · ТАЛАХЪЖЕЛЛО
ЖЪ · ИОННУЖЕБЪСЪИМАТЪ · ИНИСТО

21

Тураўскае Евангелле.

Адваротны бок першага аркуша, на якім бачны часткова выцвілы тэкст, кінаварны загаловак і вытанчаны ініцыял каленкавага тыпу.

тавання Тураўскага Евангелля. Пакуль жа паспрабуем прааналізаваць асноўныя характарыстыкі і асаблівасці гэтага знакамітага і адначасова невядомага кніжнага помніка.

Змест. Калі звярнуцца да зместу кнігі, то трэба адзначыць, што ён уяўляе сабою рукапісны спіс Евангелля — свяшчэннай для хрысціян кнігі, якая захоўвалася і чыталася ў кожным храме, была ў кожным манастыры і карысталася найбольшым аўтарытэтам, паколькі пераказвала звесткі пра зямное жыццё і вучэнне Ісуса Хрыста.

Тураўскае Евангелле па сваім складзе ўяўляе сабой кароткі апракас — адну з варыяцый Тыднёвага, або Богаслужбовага, Евангелля. У заходняй традыцыі падобныя кнігі атрымалі найменне евангеліярыяў. Тэкст у ім не складаецца са звыклых сучаснаму чытачу чатырох асобных твораў (Евангелляў), напісаных пра жыццё Хрыста, а арганізаваны каляндарна, згодна з тыднёвымі царкоўнымі чытаннямі, пачынаючы са Святога (Велікоднага) тыдня. Многія даследчыкі лічаць, што менавіта кароткі апракас быў першай кнігай, перакладзенай на славянскую мову⁵.

Кароткі апракас уключаў евангельскія тыднёвыя чытанні, падзеленыя на дзве часткі: першая — на перыяд ад Вялікадня да Духава дня на ўсе дні тыдня, другая — ад Духава дня да Вялікага посту і ўжо толькі на суботнія і нядзельныя дні. Першыя два аркушы тураўскага рукапісу засталіся ад першай часткі гэтай вялікай кнігі, а астатнія восем — ад другой. Першы аркуш фрагментарна ўтрымлівае евангельскія чытанні на чацвер і пятніцу пятага тыдня пасля Вялікадня. Другі аркуш змяшчае фрагмент чытання на аўторак шостага паслявелікоднага тыдня. Трэці фрагмент Евангелля, прадстаўлены аркушамі 3—10, змяшчае чытанні на суботу і нядзелю шаснаццатага і сямнаццатага тыдняў пасля Пяцідзясятніцы, а таксама на суботу і нядзелю першага, другога і трэцяга тыдняў новага лета.

Пры гэтым наяўныя фрагменты не дазваляюць дакладна і цалкам рэканструяваць першапачатковы змест кнігі і яе аб'ём, паколькі ўжо самыя раннія апракасныя спісы Евангелля XI ст. адрозніваюцца паміж сабой паводле набору, паслядоўнасці і нумарацыі чытанняў⁶.

Звяртае на сябе ўвагу адсутнасць евангельскага тэксту на адвароце другога аркуша — менавіта там, дзе ў пачатку XVI ст. быў змешчаны дароўны надпіс князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага (пра гэтыя надпісы будзе ніжэй). Справа ў тым, што на адным баку гэтага аркуша змешчаны тэкст з дванаццатай главы Евангелля ад Іаана, які чытаўся ў аўторак шостага паслявелікоднага тыдня. Гэты тэкст не мае заканчэння і перарываецца на паўслове. Лагічным было б чакаць яго працягу на адвароце аркуша, але там мы знаходзім толькі тэксты XVI ст. (напісаны на старабеларускай мове з моцным царкоўнаславянскім уплывам і XVIII ст. (напісаны па-польску).

Можна выказаць меркаванне, што гэты тэкст быў па пэўных прычынах змыты (такое часам здарала-

ся з некаторымі старажытнымі рукапісамі). Шкада, калі так, але гэта, відавочна, адбылося да нанясення ўкладнога запісу князя Астрожскага або як раз у гэты час — каб вызваліць месца для гэтага запісу. Цяжка зразумець, як вобраз знакамітага князя, апекуна праваслаўнай царквы, можа сумяшчацца са знішчэннем біблейскага тэксту ў старажытным рукапісе. Верагодна, гэта было зроблена не самім князем, а некім з яго падначаленых альбо тураўскімі святарамі.

Мова. Тураўскае Евангелле напісана на даволі дасканалай царкоўнаславянскай мове, характэрнай для рукапісаў XI ст. У пазнейшы час, пачынаючы з канца XI ст., мова нават рэлігійных твораў у землях старажытнай Русі пачала набываць усё больш выразны мясцовы каларыт, сфарміраваўся ўласны правапіс⁷. Тураўскае Евангелле было створана ў межах класічнай царкоўнаславянскай пісьмовай традыцыі XI ст. А частае і збольшага правільнае выкарыстанне юсаў сведчыць пра стварэнне рукапісу не пазней за сярэдзіну XI ст.⁸.

Параўнанне тэксту Тураўскага Евангелля з іншымі славянскімі рукапісамі таго часу дазваляе сцвярджаць, што гэты помнік з'яўляецца найбольш блізім да Атрамірава Евангелля і Увакрасенскага спісу "Пандэктаў" Антыёха⁹. Як засведчыў яшчэ вядомы расійскі філолаг і палеограф акадэмік І.Сразнеўскі, нават у самых ранніх старажытнарускіх пісьмоўных помніках ужывалася не чыстая царкоўнаславянская мова, а змяшаная з асаблівасцямі народнага вымаўлення — і нават не аднаго, а некалькіх розных¹⁰. Гэта ж тычыцца і Тураўскага Евангелля, у якім мы знаходзім шэраг лексічных адрозненняў і асаблівасцяў. Сярод іх трэба назваць характэрнае для ўсходнеславянскай традыцыі памылковае выкарыстанне юсаў у некаторых выпадках, напісанне "е" часам замест "ѣ", "ере" замест "рѣ", "ж" замест "жд", "о" замест "ѡ", прапусканне "ъ" і "ь" і інш.¹¹. Гэта сведчыць пра стварэнне Тураўскага Евангелля менавіта на землях старажытнай Русі.

Тым не менш, паводле І.Сразнеўскага, Тураўскае Евангелле з'яўляецца адным з найбольш дасканалых твораў паводле чысціні царкоўнаславянскай мовы. Так, у ім, напрыклад, амаль адсутнічае характэрная для большасці старажытнарускіх рукапісных кніг XI ст. (у тым ліку Атрамірава Евангелля) змяшэнне цвёрдых і мяккіх складоў¹². Такая асаблівасць можа быць пацвярджаннем старажытнасці Тураўскага Евангелля, якое магло быць створана адным з першых сярод захаваных да сёння старажытнарускіх рукапісных кніг.

Матэрыяльная характарыстыка. Ад Тураўскага Евангелля захавалася толькі 10 аркушаў, але менавіта па іх нам застаецца меркаваць пра знешні выгляд і характар афармлення рукапісу, які, безумоўна, мае свае адметныя рысы.

У якасці матэрыялу для стварэння Тураўскага Евангелля выкарыстаны добра апрацаваны шчыльны глянцаваны пергамент — матэрыял для пісьма, вы-

раблены з нядубленай шкуры жывёл. Менавіта пергамент са старажытных часоў і ажно да XIV—XV стст. традыцыйна выкарыстоўваўся нашымі продкамі ў якасці асноўнага матэрыялу для перапісвання царкоўных кніг. Ён меў некалькі істотных пераваг: быў вельмі трывалым, эластычным, дазваляў накладваць фарбу густым слоём і некалькімі сляямі¹³. Звычайна яго выраблялі з авечых і цялячых шкур, якія ачышчалі ад тлушчу і поўсці, размякчалі і адбельвалі. Часта для вырабу кніг выкарыстоўваліся і не ідэальна чыстыя, роўныя і цэлыя аркушы. Нават у такіх драгіх і вядомых кніжных помніках, як Ізборнік Святаслава 1073 г., быў выкарыстаны пергамент рознай таўшчыні і якасці вырабу, некаторыя аркушы рукапісу маюць зашытыя і незашытыя дзіркі, натуральныя няроўнасці шкуры¹⁴. Тое ж можна сказаць і пра знакамітае Архангельскае Евангелле XIII ст., напісанае на пергаменце, які меў некаторыя дэфекты: няроўныя краі, падклейкі, зашытыя і незашытыя дзіркі, падшытыя краі аркушаў¹⁵.

Так і ў выпадку з Тураўскім Евангеллем: у якасці асновы для яго выкарыстаны пергамент з дробнымі, а ў адным месцы (на шостым аркушы) даволі значнымі пашкоджаннямі. Да падобных натуральных асаблівасцяў пергаменту перапісчык кнігі ставіўся з разуменнем, нібы не заўважаў іх: пісаў проста па заробленых дзірках ці ўмела іх абыходзіў. Праўда, трэба адзначыць, што яшчэ перад выкарыстаннем пергамент быў добра апрацаваны, а пашкоджанні пры магчымасці папраўленыя (нават буйная дзірка на шостым аркушы была закрыта латкай).

Вышыня аркушаў вагаецца паміж 20,0 і 20,8 см, а шырыня — паміж 15,8 і 16,5 см. Такім чынам, рукапіс мае фармат у чацвёртую долю аркуша. Ці гэта першапачатковы фармат кнігі? Існавала даволі ўстойлівая суаднесенасць тэксту і беллага поля, пры якім сума шырыні верхняга і ніжняга палёў магла дасягаць паловы вышыні слупка тэксту, а сума шырыні бакавых палёў — паловы шырыні слупка, які ў дадзеным выпадку меў памеры каля 13,8×10,2 см. Значыць, адказ на пастаўленае пытанне можа быць станоўчым. Іншая справа, што не заўсёды аднолькавай аказваецца суаднесенасць унутранага і вонкавага бакавых палёў, хоць у цэлым прапорцыя 1:2 амаль не падлягае істотным адхіленням¹⁶. Больш за тое, на краях аркушаў 3—10 захаваліся сляды праколаў пергаменту для разліноўкі старонак. Гэта можа сведчыць, што памеры аркушаў захаваліся амаль у першапачатковым выглядзе.

У сувязі з гэтым узнікае іншае сур'ёзнае пытанне: ці можна лічыць Тураўскае Евангелле напастольным. Паводле распаўсюджанага меркавання, *"напастольнае Евангелле не магло быць малым па фармаце"*¹⁷. Сапраўды, большасць рукапісных Евангелляў таго часу мае буйны фармат. Напрыклад, Астрамірава, Мсціславава, Юр'еўскае Евангеллі маюць фармат 35×30; 35,3×28,6; 31×25 см. Гэтаксама і Полацкае Евангелле канца XII — пачатку XIII ст., што паходзіць з беларускіх земляў, мае значна большыя па-

меры, чым Тураўскае. У той жа час існуюць і прыклады старажытных евангельскіх кніг невялікага памеру. Сярод іх найбольш вядомым трэба лічыць Архангельскае Евангелле 1092 г. Памер аркушаў гэтай кнігі вагаецца паміж 20×16 см і 20,5×16,8 см, што амаль адпавядае памерам Евангелля з Турава.

Дзесяць аркушаў Тураўскага Евангелля падзяляюцца на дзве часткі, кожная з якіх утварае асобны сшытак. Першая частка складаецца з аркушаў 1—2 (дакладней, аднаго аркуша, складзенага напалам), а другая ўключае аркушы 3—10 (сшытак з чатырох складзеных напалам аркушаў пергаменту). Такі падзел на дзве часткі пацвярджаецца і зместам евангельскага тэксту: на першых двух аркушах прыведзеныя фрагменты з адной часткі апракаснага Евангелля, а на астатніх — з іншай. Першая і апошняя старонкі кожнага са сшыткаў выглядаюць значна больш забруджанымі (што магло быць вынікам не толькі працяглага выкарыстання Тураўскага Евангелля, але знаходжаннем яго ў скрыні з вугалем у XIX ст.). Гэта можа сведчыць і пра тое, што два сшыткі на працягу пэўнага часу захоўваліся асобна.

Тыя аркушы, што захаваліся да нашага часу, маюць некаторыя больш познія за час стварэння рукапісу пашкоджанні на палях, якія, аднак, не закранулі тэкст. Некаторыя страты маюцца таксама ва ўнутраных зонах ініцыялаў (асабліва на аркушах 3 адв., 9 адв., 10 адв.), залітых зялёнай фарбай, якая часткова праела пергамент. Пашкоджаныя аркушы Тураўскага Евангелля ў 1962—1963 гг. былі адрэстаўраваныя і сабраныя разам у новы пераплёт, зроблены са шчыльнага кардону, абцягнутага карычневым каленкорам¹⁸. Знешні выгляд рукапісу пры гэтым істотна змяніўся. Аднак стары пераплёт, які датуецца прыблізна XVII ст., не быў знішчаны і да нядаўняга часу захоўваўся асобна (першапачатковы пераплёт Тураўскага Евангелля, на жаль, не захаваўся). Краі і куточки аркушаў тады ж былі падклееныя для трываласці паперай, што таксама кідалася ў вочы. Аркушы таксама былі падклеены ля карэньчыка, таму там засталіся добра бачныя сляды клею.

Адносна нядаўна, напярэдадні святкавання ў 2009 г. 1000-годдзя Літвы, была праведзена чарговая рэстаўрацыя рукапісу, мэтай якой было аднавіць яго аўтэнтчны знешні выгляд, парушаны працай папярэдніх рэстаўратараў. Была зменшана колькасць новай паперы на старонках старажытнага помніка, якая была замененая спецыяльнай празрыстай рэстаўрацыйнай паперай. Рукапіс быў апраўлены ў ранейшы скураны пераплёт, які для трываласці істотна ўмацавалі. Памеры пераплётнага вечка (крышкі) каля 22,8×17 см.

На ўнутраны бок верхняй крышкі пераплёту рэстаўратары перанеслі стары бібліятэчны цэтлік з тэкстам *"Виленская Публичная БИБЛИОТЕКА. № 1"*. Там жа і на апошнім форзацным аркушы змешчаныя чырвоныя пячаткі *"Временная комиссия по устр. Вил. Публ. Библ. и Музея"*. Гэтыя пячаткі ў пачатку XX ст. замацавалі вярхоўку, якой зафіксаваныя аркушы Ту-

раўскага Евангелля. Тады ж да Евангелля быў прыплецены ўліковы аркуш з наступным тэкстам: "Итого в сей рукописи пронумерованных, прошнурованных и печатью Виленской Публичной Библиотеки утвержденных страниц пергаменных двадцать (20). [Штамп] Председатель Комиссии по Управлению Публичной Библиотеки и Музея Дм. Довгяло". Такім чынам, мы даведваемся, што самае непасрэднае дачыненне да Тураўскага Евангелля меў знакаміты беларускі гісторык і археограф Дзмітрый Даўгяла. Як вядома, ён з'яўляўся членам Камісіі Віленскай публічнай бібліятэкі з 26 верасня 1903 г. да 11 лістапада 1906 г.¹⁹.

Верагодна, менавіта ў гэты час для дзесяці аркушаў Тураўскага Евангелля быў зроблены асобны скураны пераплёт і такі стан рукапісу быў замацаваны пячаткамі Віленскай публічнай бібліятэкі. Для вырабу гэтага пераплёту, каб не ствараць дысанансу са старажытным помнікам, быў выкарыстаны пераплёт іншай кнігі, які прыблізна можа быць датаваны XVII ст. Таўшчыня блока кнігі, якая першапачаткова знаходзілася ў гэтым пераплёце, была, безумоўна, большай, чым дзесяць аркушаў, таму шырыня яго карэньчыка была істотна зменшаная пад памеры рэшткаў Тураўскага Евангелля.

У рукапісе можна знайсці вынікі некалькіх спробаў нумарацыі старонак. Усе яны тычацца толькі захаваных фрагментаў Тураўскага Евангелля, і ні адна з іх не можа быць звязаная з часам напісання рукапісу (у тыя часы аркушы, а тым больш старонкі, пісцамі не нумараваліся²⁰). Дзве з іх былі зробленыя, верагодна, у 1860-я гг. у Пецярбургу ці Вільні, калі рыхтавалася літаграфічнае выданне помніка. Першая з іх зроблена хаатычна чарнілам на верхнім полі аркуша. Другая — алоўкам у верхняй частцы правага поля на кожнай старонцы з парушэннем паслядоўнасці (спачатку старонкі 11—19, пасля — 1—9). Гэтая ж памылка была зроблена ў згаданым літаграфічным выданні 1868 г.²¹. Магчыма, гэтыя нумары былі пастаўленыя на старонках Евангелля пры падрыхтоўцы яго літаграфічнага выдання ці нават раней. У большасці выпадкаў гэтыя лічбы былі закрэсленыя як памылковыя.

Трэцяя нумарацыя была зроблена ўнізе кожнай старонкі рукапісу чорным чарнілам. Верагодна, гэта адбылося ў XIX ст. ці пачатку XX ст., калі Тураўскае Евангелле знаходзілася ў Віленскай публічнай бібліятэцы (магчыма, у часы працы там Дзмітрыя Даўгялы). Апошняя нумарацыя была зроблена не па старонках, а па аркушах, у верхняй іх частцы, алоўкам, як таго патрабуюць сучасныя правілы працы з рукапісамі. Імаверна, гэта ўжо рабілася ў XX ст. Апошнія дзве нумарацыі можна лічыць дакладнымі.

Шрыфт. На кожнай старонцы Тураўскага Евангелля акуратна нанесена даволі частая разліноўка, якая дазваляла пісцу вытрымліваць роўнасць радкоў. Пры разліноўцы разлік рабіўся на размяшчэнне на старонцы васямнаццаці радкоў тэксту. Яна мае наступны характар: дзве вертыкальныя рысы прахо-

дзяць паўз увесь аркуш і пазначаюць бакавыя межы тэкставага блока, гарызантальных ліній тры — дзве ўверсе і адна ўнізе; астатнія (радковыя) знаходзяцца ў межах акрэсленага тэкставага блока. Шырыня радкоў у рукапісе не заўжды вытрымліваецца ў межах аднаго значэння. Міжрадковы інтэрвал роўны ці некалькі большы, чым вышыня радкоў, што адпавядае, напрыклад, характару пісьма Астрамірава Евангелля. Для параўнання, у Рэймскім, Архангельскім і Міраслававым Евангеллях міжрадковы інтэрвал істотна большы, а ў Чудаўскім Псалтыры — меншы, чым вышыня радка. Міжрадковая прастора Тураўскага Евангелля месцамі запоўненая надрадковымі кропкамі над галоснымі, вынаснымі літарамі, цітламі.

Для нанясення разліноўкі выкарыстоўваліся рамка і так званы *шрыфт* (касцяное ці металічнае вастрыве). Часам разліноўка аркушаў Тураўскага Евангелля была зроблена надзвычай моцна або быў выкарыстаны занадта востры шрыфт (магчыма, нож), таму пергамент месцамі быў прарэзаны наскрозь.

Асноўны тэкст Евангелля пісаўся чарнілам каштанавага колеру. Некаторыя загатоўкі і вялікія пачатковыя літары напісаны кінавар'ю (насычаным чырвоным чарнілам). Цікавай асаблівасцю Тураўскага Евангелля з'яўляецца напісанне шэрагу загатоўкаў павялічанымі ўстаўнымі літарамі, контур якіх намалюваны чарнілам, а ўнутраная прастора запоўнена кінавар'ю. Такі двухколорны тэкст ствараў прыемнае эстэтычнае ўражанне і дадаваў урачыстасці. Іншыя фарбы і чарнілы пры напісанні рукапісу хутчэй за ўсё не выкарыстоўваліся, што адпавядае тагачаснай традыцыі.

Нягледзячы на тое, што царкоўнаславянская мова для большасці нашых сучаснікаў ужо складаная для разумення, асобныя літары і нават цэлыя словы ў тэксце Тураўскага Евангелля добра чытаюцца. Гэта тлумачыцца напісаннем Евангелля выразным урачыстым почыркам, які называецца ўставам. Характэрнай рысай уставу з'яўляецца напісанне тэкстаў вялікімі геаметрычна правільнымі літарамі, якія прамалёўваліся пераважна без нахілу і асобна адна ад адной. Абрысы такіх літар надзвычай выразныя. Прычым словы ў перыяд выкарыстання ўстава нага пісьма яшчэ не падзяляліся інтэрваламі і знакамі прыпынку і пераносу, не выкарыстоўваліся і напісанне асобных слоў з вялікай літары. Усе гэтыя рысы характэрныя і для Тураўскага Евангелля. Почырк рукапісу даволі роўны, аднастайна дакладны, вытанчаны, літары не маюць нахілу, залішніх дэкаратыўных упрыгажэнняў, не злучаныя між сабою. Літары буйныя паводле памеру, правільнай формы; іх вышыня дасягае 4 мм, а шырыня вагаецца паміж 3 і 5 мм. Адным словам, тэкст Евангелля быў перапісаны прафесійна, хаця і не ідэальна.

Паводле почырку рукапіс падобны да Астрамірава Евангелля: у ім амаль тыя ж суадносіны вышыні і шырыні літар, таўшчыні рысак, падобныя абрысы большасці літар²². Аднак інтэрвал паміж літарамі ў Тураўскім Евангеллі меншы, і таму ствараецца ўражанне больш насычанага, шчыльнага пісьма. Некаторыя

асаблівасці напісання збліжаюць Тураўскае Евангелле з такімі дакладна датаванымі помнікамі, як Ізборнік Святаслава 1073 г. і Мінеі 1096 і 1097 гг.

Усе фрагменты рукапісу напісаныя адным почыркам, найбольш спецыфічнымі рысамі якога з'яўляюцца: "ѣ", якая змяшчаецца ў радок, з каромыслам ніжэй яго верхняга ўзроўню; "амега" з высокімі бакавымі лініямі і сярэдзінай, з квадратнасцю дыяганалю; "ж", напісаная ў тры прыёмы; "и" з прыўзнятай гарызантальнай лініяй. Адзначаныя рысы характэрныя таксама для пісьма Рэймскага Евангелля, якое першапачаткова належала дачцэ Яраслава Мудрага Ганне, якая выйшла замуж за французскага караля Генрыха I у 1044 г.²³

Сярод рысаў правапісу Тураўскага Евангелля, якія адрозніваюць яго ад іншых помнікаў таго часу, трэба назваць частае ўжыванне надрадковых кропак над галоснымі, унутрырадковыя прыўзнятыя кропкі, шырокае ўжыванне скарачэнняў і цітлаў²⁴. Усе гэтыя асаблівасці маюць зразумелае функцыянальнае прызначэнне, а нейкіх выключна дэкаратыўных элементаў (дадатковых "упрыгажэнняў" у выглядзе дадатковых рысак на мачце літар, кропак, закругленняў і інш.) пісьмо Тураўскага Евангелля не мае.

Аналіз характару пісьма з'яўляецца важным фактарам, які дазваляе больш дакладна вызначыць час і месца стварэння кніжнага помніка. У нашым выпадку прыведзеныя характарыстыкі могуць сведчыць пра напісанне Тураўскага Евангелля ў XI ст. на землях старажытнай Русі.

Мастацкае аздабленне. Афармленне старажытных рукапісаў мае вялікае значэнне. Яно можа даць новыя звесткі пра час і месца стварэння помніка, паходжанне пратографа, прызначэнне рукапіснай кнігі, яе заказчыка і г. д. Вядомы расійскі даследчык рукапіснай кнігі М.М.Розаў адзначаў у сувязі з гэтым: *"без аналізу мастацкага афармлення старажытнарускіх кніг сёння ўжо немагчыма вывучэнне саміх іх тэкстаў"*²⁵.

Тураўскае Евангелле да нядаўняга часу не было дастаткова вывучана ў кантэксце яго мастацкага афармлення. Тым не менш у апошнія дзесяцігоддзі на яго звярнулі ўвагу некаторыя даследчыкі мастацтва кнігі²⁶.

Вельмі важна адзначыць, што кожны з дзесяці наўных аркушаў рукапісу захавалі цікавыя і адметныя элементы мастацкага аздаблення. Гэта абвясціла распаўсюджаную думку пра сціпласць афармлення Тураўскага Евангелля.

На старонках рукапісу можна пабачыць кінаварныя (чырвоная колера) і чарнільныя контурныя загалюкі, радкі-падзяляльнікі (з чаргаваных трох вертыкальных рысак і кружочкаў з вертыкальнымі дыяганалямі і кропкамі), вялікія часткова вынесеныя на палі ініцыялы, прарысаваныя чарніламі і размаляваныя чырвонай, зялёнай і сіняй фарбамі, а таксама іншыя дэкаратыўныя элементы.

На жаль, невялікія фрагменты старажытнага рукапісу не захавалі слядоў мініяцюр або сюжэтных вы-

яў на сваіх старонках і пра іх наяўнасць можна толькі здагадацца. Аднак дапусціць іх прысутнасць цалкам верагодна з улікам даўняй традыцыі прыгожа аздабляць рукапісныя Евангеллі.

Асаблівую ўвагу пры аналізе Тураўскага Евангелля звяртаюць на сябе адзінаццаць буйных ініцыялаў — павялічаных пачатковых літар раздзелаў, якія вылучаюцца выразным дэкаратыўным характарам. Яны былі нават вынесеныя на палі Евангелля, месцамі часткова, а дзе і цалкам. Контурны ініцыялаў былі дакладна прамалюваныя чарніламі і размаляваныя чырвонай і сіняй фарбамі. Унутраныя зоны (фон) большасці з іх запоўнены зялёнай фарбай. Такія ініцыялы прыняты адносіць да розных відаў *"старавізантыйскага тыпу"*²⁷. Прычым трэба адзначыць, што ініцыялы істотна адрозніваюцца паміж сабою. Напрыклад, змешчаныя на першым і другім аркушах ініцыялы выкананыя больш тонка.

Ініцыялы Тураўскага Евангелля, што знаходзяцца на нешматлікіх ацалелых аркушах, у асноўным прадстаўляюць тыя літары, з якіх пачынаюцца фразы, што пераважаюць і папярэднічаюць самаму тэксту евангельскіх чытанняў. У першую чаргу гэта фразы *"Во время оно"* (г. зн. у гэты час), і *"Рече Господь"* (кажа Гасподзь). Адпаведна ў якасці ініцыялаў фігуруюць пераважна прыгожа намалюваныя літары *"В"* (ужытая 6 разоў) і *"Р"* (ужытая 4 разы). Выключэннем з'яўляецца ініцыял *"О"*, які ўжываецца адзін раз і прадстаўлены ў форме невялікай круглай разеткі.

Мастацкі аналіз ініцыялаў Тураўскага Евангелля быў праведзены расійскім даследчыкам В.Пуцко. Як паказалі вынікі яго працы, ініцыялы *"В"* і *"Р"* у адных выпадках належаць да так званых расліннага каленкавага тыпу, добра вядомага па грэчаскіх рукапісах X—XI стст. (стылізаваныя галінкі, лісты, кветкі, пляцёнкі і інш.). Аднак у Тураўскім Евангеллі гэты тып прадстаўлены ў крыху відазмененых варыянтах, якія не дазваляюць разглядаць ініцыялы ў якасці проста перамалёўкі ўзораў. На адваротным баку першага аркуша *"каленкавасць"* ініцыяла *"Р"* з яго чырвона-сінімі элементамі хутчэй адгадваецца. У ініцыяле на трэцім аркушы, які напалову спускаецца на ніжняе поле, відавочна праступае зааморфны матыў: плаўна выгнутая галоўка птушкі, якая *"чысціць пёркі"*. Падобныя ініцыялы сустракаюцца на старонках іншых ранніх славянскіх рукапісаў, дзе той самы матыў выяўлены больш выразна. *"Р"* на пятым аркушы, магчыма, бліжэй за ўсё да візантыйскага *"эталону"*, але пры гэтым структура гранічна спрошчаная, а пятля залітая шчыльнай зялёнай фарбай, што супярэчыць практыцы ілюмінатараў грэчаскіх кніг. Больш цэльнай аказваецца тая частка ініцыялаў Тураўскага Евангелля, дзе мачта літары ўспрымаецца як сплеченая з ламаных чырвонай і сіняй стужак ці рамянёў, а пятля ўтворана выгнутай галінкай і зноў жа залітая зялёнай фарбай. Нарэшце трэці варыянт ініцыялаў — гэта літара *"В"*, якая сустракаецца на сёмым аркушы і на адваротным баку апошняга дзясятага, акрэсленая

выключна расліннымі матывамі, з мачтай, суцэльна пакрытай крыжацветамі²⁸.

Такая разнастайнасць мастацкага аздаблення ініцыялаў рукапісу можа сведчыць пра прафесійныя здольнасці майстра. Можна пагадзіцца з украінскім даследчыкам Я.Запаскам, які лічыць, што зводзіць выкарыстанне раслінных і плеченых кампазіцый толькі да пераймання візантыйскіх і паўднёваславянскіх крыніц, як гэта робяць некаторыя даследчыкі, было б няправільна. Крыніцай рукапіснай плячёнкі XI ст. магла быць найперш шырока распаўсюджаная ў дэкаратыўна-ўжытковым мастацтве ўсходнеславянскіх народаў уласная пляценчатая арнаментыка²⁹. Калі запазычаныя ўзоры і выкарыстоўваліся, то перад тым праходзілі творчае пераасэнсаванне і адаптаваліся да мясцовых традыцый.

Вышыня ініцыялаў рукапісу вагаецца ад пяці да васьмі радкоў, што ў цэлым адпавядае практыцы таго часу. Для параўнання, у Архангельскім Евангеллі — гэта пяць-шэсць радкоў, у Атраміравым Евангеллі — таксама пяць-шэсць радкоў, але часам асобныя завіткі і хвосцікі ініцыялаў маглі выходзіць за гэтыя межы.

Як адзначана вышэй, Тураўскае Евангелле мае шэраг падобных рысаў у характары напісання літар з вядомым Рэймскім Евангеллем. Некаторыя паралелі можна правесці і са спецыфікай мастацкага аздаблення гэтых рукапісаў. Фармат Рэймскага Евангелля (23,0×17,5 см) амаль адпавядае фармату Тураўскага, але тэкст там напісаны ў два слупкі. Мастак і каліграф у дадзеным выпадку маглі быць рознымі людзьмі, якія працавалі ў адным скрыпторыі. Захаваліся стужкавыя застаўкі і стройныя ініцыялы, элементы якіх старанна прамалюваныя чарнілам і расквечаныя чырвоным і сінім колерамі. Аснову літар складае скрутак, звіты з двух рамянёў, віткі якіх пакрываюць і шырока распасцёртыя на канцах гэтага скруткі лісты аканта. Шматкроць паўтараючы, як і ў Тураўскім Евангеллі, літару "B", ілюмінатар бясконца разнастаіць яе элементы: змяняе абрысы петляў, мудрагеліста "інкрустуе" мачту, але часамі абмяжоўваецца і проста кінаварнай палоскай. Наўрад ці гэтую разнастайнасць арнаментальных матываў, прадстаўленую ўсяго на некалькіх аркушах, можна было цалкам запазычыць з гатовага ўзору. Ілюмінацыя заўсёды была вынікам індывідуальнай мастацкай творчасці. Калі Рэймскае Евангелле сапраўды выйшла са сценаў кіеўскага княжацкага скрыпторыя, то агульны характар яго афармлення неабходна ўлічыць³⁰.

Безумоўна, ініцыялы неабходна разглядаць у кантэксце агульнага аздаблення рукапісу. Самі па сабе яны існаваць не могуць і з'яўляюцца часткаю тэксту, які аздабляюць. Аналіз суаднясення біблейскага тэксту і мастацкіх ініцыялаў на старонках рукапісу пераконвае, што ініцыялы былі створаныя самім каліграфам, а не іншым майстрам, як гэта нярэдка рабілася. У Тураўскім Евангеллі відавочная інтэграцыя гэтых элементаў паміж сабою: ініцыялы аздабляюць тэкст, пачынаюць яго раздзелы (і яны не маглі быць намалюваныя да напісання тэксту), а тэкст акуратна абыходзіць

ініцыялы па іх контуры, запаўняе прастору вакол іх (таму і тэкст не мог быць напісаны да ініцыялаў). Бясспрэчна, што тэкст і ініцыялы з'явіліся адначасова і, верагодна, іх стваральнікам была адна асоба.

У Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве захоўваюцца дзве рукапісныя кнігі, почырк і асабліва сці афармлення якіх нагадваюць знешні выгляд Тураўскага Евангелля, — Уваскрасенскі спіс "Пандэктаў" Антыёха Чарнарызца і Чудаўскі Псалтыр. Мяркуючы па арнаментыцы, карані ілюмінацыі гэтых рукапісаў вядуць да скрыпторыяў, якія дзейнічалі ў Македоніі, а таксама да грэка-ўсходніх манастырскіх майстэрняў на поўдні Італіі, якія атрымалі ў спадчыну вопыт малаазійскіх кнігапісцаў. Чудаўскі Псалтыр, пісьмо якога месцамі выклікае асабліва выразныя асацыяцыі з Рэймскім Евангеллем, мае ініцыялы, характар якіх відавочна абумоўлены вопытам, набытым у грэчаскім, а не ў славянскім скрыпторыі. І тут жа крыху нечакана на старонках кнігі сустракаецца ініцыял старога балканскага тыпу. У афармленні рукапісу знайшоў адлюстраванне пераходны перыяд, адзначаны імкненнем да засваення візантыйскага вопыту, да таго ж у канстанцінопальскім варыянце³¹. Дэкор Тураўскага Евангелля па сутнасці ўяўляе крок у гэтым самым напрамку: почырк з усімі яго каліграфічнымі прыёмамі і "затканыя" крыжацветамі ініцыялы амаль ушчыльную падводзяць да Атрамірава Евангелля, датаванага 1056—1067 гг., аформленага ўжо ў эмальерным стылі з шырокім выкарыстаннем золата, але яно захавала на сваіх аркушах нямала толькі напалову перапрацаваных старых балканскіх мадэляў³².

Нельга не заўважыць некаторага падабенства Тураўскага Евангелля і з Евангеллем Архангельскім: абодва з'яўляюцца апракаснымі Евангеллямі, датуюцца XI ст., маюць падобныя памеры, аркушы абодвух разлінаваныя з празмерным ціскам і ў выніку маюць скразныя прарэзы пергаменту, захаваліся сляды праколаў для разліноўкі, мастацкая аздаба абодвух рукапісаў даволі сціплая, тэксты ў іх напісаныя ў адзін слупок чарніламі і кінавар'ю, іх ініцыялы выкананыя ў падобным раслінным каленкавым стылі (толькі ў Архангельскім Евангеллі яны не расфарбаваныя, але і ў Тураўскім Евангеллі расфарбоўка ініцыялаў магла быць здзейсненая ўжо пазней), ініцыялы часткова выходзяць на палі, а часткова ўпісваюцца ў тэкст і інш. Ёсць, безумоўна, і некаторыя адрозненні ў афармленні гэтых рукапісаў (розная колькасць радкоў на старонцы, розныя почыркі пісцоў і інш.), але агульнае падабенства не можа застацца незаўважаным. Можна выказаць меркаванне, што асабліва сці мастацкага афармлення страчанай часткі Тураўскага Евангелля таксама маглі нагадваць рысы Архангельскага апракаса 1092 г.

Завяршаючы параўнанне Тураўскага Евангелля з іншымі ўсходнеславянскімі помнікамі кніжнай культуры, неабходна адзначыць, што, нягледзячы на падабенства асобных рысаў, мы не знаходзім больш ці менш дакладных аналогій ініцыялаў ці іншых най-

больш яркіх элементаў мастацкага афармлення ў іншых рукапісных помніках таго ці больш ранняга часу. Гэта, аднак, не можа ўспрымацца ў якасці доказу стварэння Тураўскага Евангелля ў межах асобнай рукапіснай традыцыі ці ў асобнай майстэрні (напрыклад, у Тураве). Як адзначаюць даследчыкі, *"сярод захаваных [старажытна]рускіх кніг хаця б толькі XI стагоддзя не знойдзецца і дзвюх, якія цалкам супадаюць па сваім знешнім выглядзе"*³³.

Паводле меркавання В. Пуцко, у мастацкім афармленні Тураўскага Евангелля не ўжывалася золата (пра што мы ўсё ж можам казаць толькі гіпатэтычна). Гэта, на яго думку, з'яўляецца сведчаннем таго, што рукапіс быў створаны раней, чым мастакі кіеўскай княжацкай кнігапіснай майстэрні пачалі выкарыстоўваць для аздаблення кніг золата³⁴. Таму расійскі даследчык прыйшоў да высновы аб стварэнні гэтага помніка каля 1050 г.³⁵ — яшчэ да Астрамірава Евангелля.

Такім чынам, на падставе аналізу мастацкага аздаблення можна зрабіць выснову, што Тураўскае Евангелле з'яўляецца адным з самых цікавых і старажытных помнікаў мастацтва кнігі старажытнай Русі. Яно не мае аналагаў у мастацкім афармленні сярод помнікаў гэтага перыяду, аднак у цэлым выканана ў традыцыях рукапіснай кніжнасці старажытнай Русі.

Верагоднае паходжанне. Апісаны вышэй характар мастацкага аздаблення Тураўскага Евангелля сведчыць пра магчымасць яго стварэння ў сярэдзіне XI ст. У той жа час аналіз моўных асаблівасцяў рукапісу дазволіў І. Сразнеўскаму выказаць меркаванне пра яго напісанне ў перыяд паміж стварэннем Астрамірава Евангелля 1056—1057 гг. і Мінеямі 1096 і 1097 гг.³⁶. Такім чынам, можна даволі ўпэўнена датаваць рукапіс XI ст., а больш дакладна — яго сярэдзінай. Пры гэтым, як адзначаюць даследчыкі, менавіта сярэдзінай XI ст. датуюцца першыя звесткі аб арганізацыі кнігапісання ў старажытнай Русі³⁷.

Моўныя і выяўленчыя характарыстыкі Тураўскага Евангелля дазваляюць даследчыкам сцвярджаць, што рукапіс быў створаны на землях старажытнай Русі. Пры гэтым найбольш верагоднымі месцамі яго стварэння трэба лічыць Тураў і Кіеў.

У Лаўрэнцьеўскім летапісе пад 1037 г. прыводзяцца звесткі, што кіеўскі князь Яраслаў Мудры стварыў вялікі скрыпторый, у якім пісцы перапісвалі і перакладалі з грэчаскай мовы на царкоўнаславянскую шматлікія кнігі: *"нача вера хрестьяньская плодятся и раширяти, и черноризьци почаша множитися, и монастыреве починаху быти. И бе Ярославъ любя церковныя уставы, попы любяше повелику, излиха же черноризьце, и книгамъ прилежа и почитая е часто в нощи и въ дне; и собра писце многы, и прекладаше отъ Грекъ на Словенское писмо, и списаша книги многы"*³⁸. Атрыманыя з Візантыі і перапісаныя ў мясцовых скрыпторыях кнігі збіраліся ў шматлікіх бібліятэках, а найперш — у бібліятэцы Кіеўскага Сафійскага сабора.

Падобныя скрыпторыі існавалі і ў іншых культурных цэнтрах Русі, асабліва ў тых, што былі цесна звязаныя з пашырэннем хрысціянства. Кнігапісанне канцэнтравалася пераважна ў гарадах, у якіх знаходзіліся цэнтры епархій, паколькі для іх дзейнасці неабходным было забеспячэнне богаслужэбнымі і павучальнымі кнігамі.

Ад часу знаходжання рукапісу Тураўскага Евангелля застаецца актуальным пытанне: мог ён быць створаны ў Тураве або трапіў сюды пазней? Справа ў тым, што ў XIX ст., калі ўнікальны рукапіс быў адшуканы, амаль нішто не нагадвала аб колішняй велічы сталіцы старажытнага Тураўскага княства: Тураў ператварыўся ў невялікае мястэчка, дзе мала што нагадвала пра яго былую магутнасць³⁹. Тым не менш распачатыя даследаванні дазваляюць казаць пра пэўную долю верагоднасці стварэння Евангелля менавіта ў Тураве.

Гэты старажытны горад, як сведчаць летапісы, з канца X ст. быў не толькі сталіцай аднаго з моцных княстваў Старажытнай Русі, але і важным духоўным цэнтрам. Сярод іншага Тураў з'яўляўся важным цэнтрам пашырэння хрысціянства. У перыяд з канца X да сярэдзіны XII ст. у ім была заснавана праваслаўная епархія⁴⁰, а ў самым пачатку XI ст. тут (ці ў суседнім Пінску) знаходзілася рэзідэнцыя каталіцкага епіскапа⁴¹. Горад падтрымліваў актыўныя палітычныя і культурныя сувязі з Кіевам, у ім знаходзіліся шматлікія храмы і манастыры. Археалагічныя знаходкі⁴² таксама дазваляюць казаць пра дасягненні пісьмовай культуры старажытнага Турава.

У Тураве існавала развітае інтэлектуальнае асяроддзе. Найбольш яркія сведчанні гэтага захаваліся ад XII ст. Так, верагодна, у Тураве быў складзены твор "Слово о Мартине мнисе...", які апавядае аб падзеях у горадзе сярэдзіны XII ст. і аб мясцовым тураўскім манаху. З Туравам звязана станаўленне і росквіт творчасці знакамітага тураўляніна, выдатнага пісьменніка і багаслова Кірылы Тураўскага, епіскапа Тураўскага, якога сучаснікі празвалі *"другим Златоустом иже нам в Руси паче всех востия"*.

З'яўленне ў гэтым горадзе такой выбітнай асобы сведчыць пра высокі ўзровень развіцця асветы ў старажытным Тураве. Вядомы тураўскі асветнік пісаў: *"сладко медвен сок и добро есть сахар, обо его же добрее книжный разум"*⁴³. У кароткім пролагавым жыцці Кірылы Тураўскага мы знаходзім звесткі пра яго нараджэнне ў Тураве, надзвычайную любоў да хрысціянскіх кніг у маладыя гады, а таксама пра стварэнне ім шматлікіх пасланняў, слоў і малітваў: *"паче не любляшет богатства и славы тленьныя мира сего но паче всего прилежаше божественных книгъ ученью... по семь блаженныи на болшая подвиги желая в столпъ вшедъ затворися и ту пребываеть неколко время постом и молитвами паче тружаяся и многа божественная писания изложи и славень въ всеи стране тои"*⁴⁴.

Гэтыя факты дазваляюць канстатаваць высокі ўзровень развіцця кніжнай культуры ў Тураве XI—XII стст. Цалкам магчыма, што ў той час тут існавала

кнігапісная майстэрня, а магчыма і не адна. Скрыпторыі маглі існаваць як пры двары тураўскіх князёў, так і пры кафедры мясцовых епіскапаў ці пры адным з манастыроў Турава. Тым не менш дакладна сцвярджаць, што Тураўскае Евангелле было створана менавіта ў Тураве, мы не можам, як не можам і абвергнуць такое меркаванне.

Безумоўнай выглядае сувязь гэтага помніка пісьменства з Туравам з самага пачатку XVI ст. Яе пацвярджэннем з'яўляюцца так званыя ўкладныя запісы, якія захаваліся на двух аркушах кнігі і датуюцца 1508 і 1513 гг. Яны замацоўвалі перадачу князем Канстанцінам Іванавічам Астрожскім некаторых зямельных уладанняў Тураўскай Праабражэнскай царкве.

У адным з укладных (даравальных) запісаў, зробленых 2 мая 1508 г. на адвароце аркуша 6, засведчана, што князь Астрожскі разам з жонкай і сынам *"...надали есмо в Турове и записали у Евангелии ко церкви Божей к Преображению Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. надали есмо сад с пасекою и поле з сеножатями... на имя священников Митрофана и Матфея вечно и на веки непорушено"*.

Пад гэтым тэкстам (у ніжнім полі) на адвароце аркуша 6 і на аркушы 7 змешчаны зацёртыя запісы канца XVIII ст. на польскай мове. Яны ўяўляюць сабой судовое сведчанне пра прад'яўленне гэтага дакумента ў Пінскім земскім судзе ў 1782 г. і пацвярджэнне люстратара 1790 г. У гэтых запісах часткова паўтараецца і пацвярджаецца інфармацыя пра перадачу Канстанцінам Астрожскім зямельных уладанняў Тураўскай Праабражэнскай царкве.

На адваротным баку аркуша 2 зроблены яшчэ адзін укладны запіс Канстанціна Астрожскага ад 10 лютага 1513 г. аб перадачы той самай царкве і тым жа святарам чарговых уладанняў. Названы запіс быў дадаткова пацверджаны на той жа старонцы больш познім польскамоўным надпісам (засведчаннем у Пінскім земскім судзе), які датуецца 1791 г. (магчыма 1731 ці 1781 г.).

Для лепшага прачытання і разумення ўкладных (асабліва часткова страчаных польскамоўных) запісаў у 1979 г. быў здзейснены іх фотааналіз. Аднак нават такім спосабам атрымалася расчытаць не ўсе фрагменты тэксту⁴⁵. Больш за тое, з кожным годам назіраецца згасанне гэтых пазнейшых запісаў⁴⁶.

Трэба адзначыць, што звычай уносіць запісы пра значныя падзеі, а таксама тэксты дамоваў у напастольнае Евангелле быў шырока распаўсюджаны ў Беларусі, Украіне і ў паўднёвых славян⁴⁷. Паводле меркавання некаторых даследчыкаў, ён можа мець заходняе паходжанне, паколькі падобная традыцыя раней існавала ў некаторых рэгіёнах Заходняй Еўропы. У любым выпадку сам факт занясення ў кнігу згаданых дароўных надпісаў сведчыць пра тое, што кніга ў XVI ст. магла выконваць ролю напастольнага Евангелля.

Пазнакі дазваляюць нам упэўнена казаць пра знаходжанне кнігі прынамсі з пачатку XVI ст. у Праабражэнскім храме старажытнага беларускага горада Ту-

рава. Важнай з'яўляецца таксама сувязь Тураўскага Евангелля з Канстанцінам Астрожскім, які ў 1508 г. якраз атрымаў ва ўладанне горад Тураў і навакольныя землі. Князь быў вядомым военачальнікам, здабыў перамогі больш як у 60 бітвах, сярод якіх і знакамітая Аршанская бітва 1514 г. Вялікі гетман Вялікага Княства Літоўскага, віленскі кашталян, трокскі ваявода, ён па колькасці падданых і памерах зямельных уладанняў лічыўся другім чалавекам у дзяржаве пасля вялікага князя. Акрамя таго князь выступаў заўзятым прыхільнікам праваслаўя, рэлігійным мецэнатам, шчодро падтрымліваў будаўніцтва і ўладкаванне цэркваў.

Такім чынам, Тураўскае Евангелле апрача ўласна евангельскага тэксту XI ст. утрымлівае запісы пачатку XVI ст. са звесткамі пра Тураў, тураўскіх святароў, знакамітага князя Канстанціна Астрожскага і яго сям'ю, а таксама запісы XVIII ст. аб пацвярджэнні царкоўных уладанняў. У той час (у XVIII ст.) Евангелле таксама захоўвалася ў Тураве. Верагодна, што менавіта ў 1782 г. два фрагменты Тураўскага Евангелля, якія ўтрымлівалі ўладальніцкія пазнакі, былі прадстаўлены на разбіральніцтва ў Пінскім земскім судзе. Там яны былі выкарыстаныя ў якасці доказаў уладальніцкіх правоў царквы і, як гістарычныя крыніцы, захаваныя надалей. Прычым два фрагменты рукапісу хутчэй за ўсё захоўваліся адносна самастойна (не ў адным пераплёце, а асобнымі сшыткамі як дакументы), пра што сведчаць больш забруджаныя знешнія старонкі кожнага з двух сшыткаў. Астатняя частка Евангелля, верагодна, працягвала выкарыстоўвацца ў храме па сваім асноўным прызначэнні, але з часам была выведзеная з ужытку, замененая новымі рукапіснымі ці друкаванымі кнігамі і да нашых дзён не захавалася (прынамсі сёння пра яе існаванне нічога не вядома). Таму, верагодна, менавіта на яўнасць на асобных старонках Евангелля маёмасных запісаў паспрыяла захаванню гэтых фрагментаў старажытнага помніка.

На жаль, старажытная Праабражэнская царква да нашага часу не захавалася. Вядома толькі, што ў 1800 г. у горадзе была пабудавана новая Праабражэнская царква, і іншай аднайменнай на той час не было⁴⁸. У адпаведнасці са старажытнай традыцыяй новы храм пад той жа назвай звычайна ўзводзіўся на месцы папярэдняга, струхлелага ад часу ці знішчанага па нейкіх прычынах. Верагодна, у ім па-ранейшаму знаходзілася і Тураўскае Евангелле.

Безумоўна, Евангелле XI ст. не было адзінай кнігай у старажытным Тураве, як не было і першай. Рэлігійныя кнігі былі ў руках шматлікіх місіянераў, якія наведвалі нашы землі, а богаслужбовыя кнігі павінны былі знаходзіцца ў кожным з храмаў, што мусілі ўзнікнуць у Тураве не пазней за X ст. Ужо ў пачатку XII ст. у горадзе, як лічыцца, існавала каля 40 цэркваў⁴⁹. У кожнай з іх, безумоўна, былі кнігі Святога Пісання — як прывезеныя з Візантыі, Балканаў, Кіева, так і створаныя ў самім Тураве.

Як вядома, разам са старажытным Евангеллем у Тураве ці яго наваколлі членам археаграфічнай экспедыцыі арганізаванай Віленскай навучальнай акругай М.Сакаловым у 1865 г. былі выяўлены і іншыя царкоўнаславянскія рукапісы, якія, праўда, датуюцца больш познім часам. Першае з іх — Евангелле пачатку XV ст.⁵⁰. Яно захавалася значна лепш за рукапіс XI ст. і амаль у поўным аб'ёме: 282 аркушы крыху большага памеру. Што характэрна, гэтае Евангелле (Другое Тураўскае Евангелле) таксама мае ўкладныя запісы, хаця і больш познія. Аднак яно ўяўляе сабой ужо іншы тып біблейскай кнігі — Евангелле-тэтр. Другі помнік, выяўлены М.Сакаловым, — Святочная Мінея XVI ст., якая складаецца з 209 аркушаў⁵¹. Трэці — урывак з твораў Рыгора Сінаіта XVI ст.⁵². Чацвёрты — Пролаг, або Сінаксар XVI ст.⁵³. Пяты помнік — Мінея чэцця XVI ст. на беларускай мове⁵⁴. Наступны помнік — уніяцкі служэбнік з трэбнікам, евангельскімі і апостальскімі чытаньнямі XVII ст. аб'ёмам 339 аркушаў⁵⁵. Яшчэ адзін помнік — зборнік пачатку XVII ст. аб'ёмам 302 аркушы, які сярод іншага ўключае аповесці на беларускай мове⁵⁶. І на гэтым спіс набыткаў М.Сакалова для Віленскай публічнай бібліятэкі не заканчваецца.

Пры атрыманні большасці з іх М.Сакалоў кантактаваў з тураўскім благачынным С.Лісіцкім, які і перадаў для Віленскай публічнай бібліятэкі названыя кнігі. Верагодна, да XIX ст. яны захоўваліся ва ўніяцкіх храмах і манастырах Турава і наваколля (праваслаўных цэркваў і манастыроў у Тураве ў канцы XVIII ст. ужо не было⁵⁷). Пасля ліквідацыі уніі ў 1839 г., і асабліва пасля паўстання ў Польшчы, Літве і Беларусі 1863—1864 гг., былі распачатыя пошукі старых кніг (як уніяцкіх, так і праваслаўных) з мэтай вывадзення іх з выкарыстання ў праваслаўных храмах і замены на новыя маскоўскага друку. Некаторыя з іх (найперш уніяцкія) знішчаліся, а іншыя (найбольш старажытныя) перадаваліся альбо ў буйныя манастыры (найперш у Жыровіцкі), альбо ў Віленскую публічную бібліятэку. Менавіта тады ў Вільню трапіла і Тураўскае Евангелле. Пра далейшы лёс гэтага ўнікальнага помніка нам ужо даволі добра вядома.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што Тураўскае Евангелле з'яўляецца адным з найбольш старажытных кніжных помнікаў, створаных ва Усходняй Еўропе, і самым старажытным са знойдзеных на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Даволі багатае мастацкае аздабленне Тураўскага Евангелля і асабліваасці мовы яго тэксту сведчаць пра тое, што яно магло быць створана ў сярэдзіне XI ст. Паходжанне помніка можа быць звязана або з кнігапіснымі майстэрнямі Кіева, або з самім Туравам, які вызначаўся даволі высокім узроўнем развіцця кніжнай культуры.

¹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. М., 1984. С. 50.

² Бутэвіч А. У пошуках дзівосаў — на паўднёвы ўсход: Тураўскае Евангелле // Народная газета. 2008. 9 лютага. С. 8.

³ Тураўскае Евангелле // Вікіпедыя: свабодная энцыклапедыя. Рэжым доступу: http://be.wikipedia.org/wiki/Тураўскае_Евангелле.

⁴ Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel: Факсімільнае ўзнаўленне. Даследаванні/падагульнай рэдакцыяй А.А.Сушы. Мн., 2014. 186 с.

⁵ Темчин С.Ю. Было ли краткоапракосное Евангелие первой славянской книгой, переведенной с греческого // Исследования по славянскому историческому языкознанию: Памяти проф. Г.А.Хабургаева: сб. ст. / отв. ред. Б.А.Успенский, М.Н.Шевелева. М., 1993. С. 13; Темчин С.Ю. Кирилло-мефодиевское протоапракосное Евангелие: структура, состав и богослужебная функция // Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. Kraków, 2013. Т. 8. S. 49.

⁶ Темчин С.Ю. Было ли краткоапракосное Евангелие первой славянской книгой, переведенной с греческого. С. 24.

⁷ Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. № 4 (Приложение к XI-му тому Записок Императорской Академии наук. № 2). С. 30—33.

⁸ Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1876. № XLI—XXX. С. 120.

⁹ Гильтебрандт П. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки... Вильна, 1871. Вып. 1. С. 1 (2-я паг.); Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. С. 30.

¹⁰ Срезневский И.И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. СПб., 1868. С. 3 (1-я нумарав. паг.).

¹¹ Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1876. С. 121—122.

¹² Там жа. С. 107.

¹³ Владимирова М. Историко-художественное значение русской миниатюры XVI века // Древне-русская миниатюра: 100 листов миниатюр с описаниями и статьями М.Владимирова и Г.П.Георгиевского. М., 1933. С. 17.

¹⁴ Быкова Г.З. Технично-технологические особенности рукописи Изборника 1073 г. // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3. М., 1983. С. 101; Левочкин И.В. Очерки по истории русской рукописной книги XI—XVI вв. М., 2009. С. 64-65.

¹⁵ Архангельское Евангелие 1092 года (факсимильное издание). М., 1912. [12] с., 179 л. факс.; Архангельское Евангелие 1092 года: Исследования. Древнерус. текст. Словоуказатели. М., 1997.

¹⁶ Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. Сш. 1 (8). С. 91-92.

¹⁷ Левочкин И.В. Очерки по истории русской рукописной книги XI—XVI вв. С. 66.

¹⁸ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. С. 50.

¹⁹ Миловидов А.И. Из истории Виленской Публичной Библиотеки. Вильна, 1911. С. 68.

²⁰ Левочкин И.В. Очерки по истории русской рукописной книги XI—XVI вв. С. 92.

²¹ Туровское евангелие одиннадцатого века. СПб., 1868.

²² Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1876. С. 120.

²³ Жуковская Л.П. Реймское евангелие. История его изучения и текст. М., 1978; Яна ж. Гіпотезы і факты про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. Київ, 1981. С. 17—27; Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя. С. 91-92.

²⁴ Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских. Вильна, 1882. С. 6 (2-я паг.).

²⁵ Розов Н.Н. Остромирово евангелие как памятник истории русского искусства // Исследование памятников письменной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг. Л., 1985. С. 6.

²⁶ Нікалаеў М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X—XVIII стагоддзях. Мн., 1993. С. 20; Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя. С. 88—102; Шматаў В. Мініяцюра // Гісторыя беларускага мастацтва ў шасці тамах. Мн., 1987. Т. 1. С. 90-91.

²⁷ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР: XI—XIII вв. С. 50.

²⁸ Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя. С. 94.

²⁹ Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення украінської рукописної книги. Київ, 1960. С. 24.

³⁰ Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя. С. 95-96.

³¹ Там жа. С. 96-97.

³² Пуцко В. Этюды об Остромировом евангелии (Инициалы) // Etudes balkaniques. София, 1981. № 4. С. 70—91.

³³ Розов Н. Н. Об идентификации почерков старейших русских книг (XI—XII века) // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 2. М., 1974. С. 14.

³⁴ Пуцко В.Г. Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси XI—XVI вв.: Разные аспекты исслед. СПб., 1991. С. 29—45.

³⁵ Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя. С. 97.

³⁶ Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1876. С. 120.

³⁷ Розов Н.Н. Книга Древней Руси XI—XIV вв. М., 1977. С. 17.

³⁸ Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб., 1846. С. 65 (2-я паг.).

³⁹ Гаусман М. Исторический очерк местечка Турова, прежней столицы удельного Туровского княжества. Мн., 1877. С. 3, 19.

⁴⁰ Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. Париж, 1959. Т. 1. С. 149; архиеп. Афанасий Мартос. Бе-

ларусь в исторической государственной и церковной жизни. Мн., 1990. С. 67; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. СПб., 1877. Стб. 1045.

⁴¹ Пануцэвіч В. Пачаткі хрысціянства на нашых землях да часоў Усяслава : рэферат, чытаны на Беларускам рэлігійна-культурным тыдні ў Чыкага. 1959. С. 36-37; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1. СПб., 1851. Стб. 183; Vlasto A. P. The Entry of Slavs Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970. P. 275.

⁴² Лысенка П.Ф. Тураўскае княства. Гістарычны нарыс // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel: Факсімільнае ўзнаўленне. Даследаванні. Мн., 2014. С. 47—50.

⁴³ Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / навук. рэд. і аўт. прадм. В.А.Чамярыцкі. Мн., 1997. С. 429.

⁴⁴ Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. № 1—23. СПб., 1907. С. 63.

⁴⁵ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР: XI—XIII вв. С. 50-51.

⁴⁶ Щавинская Л.Л. Полтысячелетия дарственной записи князей Острожских на Туровском евангелии // Белорусский текст: от рукописи к электронной книге (К Дню белорусской письменности): материалы Международной электронной конференции (сентябрь 2008) / РАН, Институт славяноведения; НАН Беларуси, Центральная научная библиотека им. Я.Коласа. Режим доступа: http://www.belrus-seminar2008.narod.ru/Schavinskaja-Kr_stol.htm.

⁴⁷ Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага евангелля XI стагоддзя. С. 90.

⁴⁸ Архим. Николай (Трусковский). Историко-статистическое описание Минской епархии. СПб., 1864. С. 275.

⁴⁹ Лысенко П.Ф. Древний Туров. Мн., 2004. С. 110.

⁵⁰ Гильтебрандт П. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки... С. 33 (2-я паг.).

⁵¹ Там жа. С. 41 (2-я паг.).

⁵² Там жа. С. 62-63 (2-я паг.).

⁵³ Там жа. С. 21-22 (2-я паг.).

⁵⁴ Там жа. С. 22-23 (2-я паг.).

⁵⁵ Там жа. С. 49 (2-я паг.).

⁵⁶ Там жа. С. 59-60 (2-я паг.).

⁵⁷ Kořbuk W. Kořcioły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998. S. 328.